

2004 чылдың ийги чартыында өг-бүле бүрүзү "Шын" солунга чагыдылгалыг болзун!

Ийги чартык чылда чагыдылганың өртээ:
КОЖУУННАРГА ЧАГЫДАР ӨРТЕКТЕР
Хууда чагыдыкчыларга:
6 айда — 282 рубль;
ооң иштинде редакцияга — 120 рубль,
почта чедирилгези — 162 рубль.
3 айда — 141 рубль;

пенсиярлерге почта чедирилгези
25 хуу чиигелделиг
6 айда — 242 рубль;
3 айда — 121 рубль.
ОРГАНИЗАЦИЯЛАРГА:
6 айда — 333 рубль;
ооң иштинде редакцияга — 150 рубль;

почта чедирилгези — 183 рубль.
КЫЗЫП ХООРАЙНЫҢ ЧУРТТАКЧЫЛАРЫНГА:
6 айда — 258 рубль;
ооң иштинде редакцияга — 120 рубль;
почта чедирилгези — 138 рубль.
пенсиярлерге почта чедирилгези

25 хуу чиигелделиг.
6 айда — 224 рубль;
3 айда — 112 рубль.
ОРГАНИЗАЦИЯЛАРГА:
6 айда — 288 рубль;
ооң иштинде редакцияга — 150 рубль;
почта чедирилгези — 138 рубль.

ЭКСПРЕСС чагыдылга-биле айның кайы-даа хүнүнден эгелеп солунну чагыдып ап болур.

ШЫН

НИИТИЛЕЛ-ПОЛИТИКТИГ СОЛУН

1925 чылдың август 31-де үнүп эгелээн

№ 109 (16882)

2004 чылдың август 3, вторник

Номерни парлалгаже дужааганы:
график езугаар — 21.00,
херек кырында — 20.30.
Садар өртээ 3 рубль.

БАЙЫР ЧЕДИРИИШКИННЕРИ

Хүндүлүг Василий Майло-ович!
Юбилейнерни таварыштыр Силерге чүректин ханызындан байыр чедирдим!

Силерге таварышкан бо кайгамчык хүнде бистин республикавыстың хөгжүлдизинге киирген ак сеткилдиг ажылыңар дээш ханы хүлээп көрүүшкүнүң, хүндүлелдин чаагай сөстөрүн хүлээп ап көрүңер!

Тыва Республиканың Улуг Хуралының Хоойлужудулга палатазының Даргазы болганыңарда, федеративтиг болгаш административтиг реформаларың нарын үезинде хоойлу чогаадыр

ажыл-чорудулганың бүдүнгүр болгаш сонгукчулар депутат корпусун бүгү талалыг деткирин Силерге күзедим.

Силерниң күш-ажылга ынак болгаш ак сеткилдиг, ажылгыр чорууңарны болгаш даандырган ажыл дээш бедик харысалгалыг бүдүжүңерни сеткил ханыышкын-биле демдеглексээн ийик мен.

Силерге быжыг кадыкшылды, өг-бүлелерге чаагай амыдыралды база аас-кежин күзедим!

Тыва Республиканың Чазааның Даргазы Ш.ООРЖАК.
2004 чылдың август 1.

Хүндүлүг Аркадий Прокопьевич!

70 харлаан юбилейнер-биле Силерге сагыш-сеткилим ханызындан байыр чедирдим. Бөдүүн тудугжудан эгелээш, тудуг-монтаж талазы-биле улуг бүдүрүлгениң удуртукчусунга чедир чүс чартыы ажыг үеде эрес-кежээ ажылдап келдиңер. Ол дээрге Силерниң кайгамчык улуг профессионал деңгелиңерни, төнмес чогаадыкчы энергияңарны болгаш талантыңарны херечилеп турар.

Силерниң ажылдавааныңар улуг тудуг объектизи Тывада чок, кая-даа ажылдап тургаш, чаагай исти арттырдыңар. Берге чылдарда бүдүрүлгени хөвээр арттырып, ону улам быжыглааш, кол бүдүрүлгелерниң санынга киирген силер. Силер боду-

ңарның хууда үлегериңер-биле, билиңер болгаш дуржулганар-биле Тываның тудугларыңа кады ажылдап чораан өөрүңерге дуржулганарны дамчыдып берип келдиңер. Силер республиканың тудуг комплекзинге алдын филдунуң кижизи бооп артар силер. Силерниң ачы-хавыяңарны күрүне болгаш чон бедиле үнелээш, чаңгыс эвес шаңналдарны болгаш бедик аттарны тывыскаң.

Тывага, ооң бүгү чонунга Силерниң бүдүрген улуг ажылыңар дээш база катап четтирдим. Силерге, эргим Аркадий Прокопьевич, аас-кежин, быжыг кадыкшылды, өг-бүлелерге чаагай амыдыралды күзедим.

Тыва Республиканың Чазааның Даргазы Ш.ООРЖАК.

Тыва Республиканың Чазаанда

АШТАЛГАНЫ — БОТТУҢ КҮЖҮ-БИЛЕ

Эрткен субботада Чазак Бажыңыңа Кызылдың болгаш хоорай кыдыы черлерниң санитарлыг ашталгазынга хамаарышкан хурал болуп эрткен. Ону Чазак Даргазы Ш.Д. Ооржак удуртуп эрттирген.

Республиканың Чазааның 2004 чылдың июнь 25-те үндүргени «Кызылдың болгаш ооң кыдыг черлериниң санитарлыг ашталгазын организастап эрттирериниң дугайында» доктаалын езугаар найысылалдың кыдыг черлерин 9 кезекке чаргаш, Чазак Даргазының болгаш Кызылдың чагырга даргазының оралакчыларыңа быжыглаан турган. Аштаар ужурулуг шөлдерниң ниити шөлү 244 гектар.

Ажылчын бөлүктүң кежигүннери хемниң оң чарында болгаш хоорайның мурнуу-чөөн талазында девискээрлер дыка бокталган деп чугаалаан. Быжыглаттыңан организациялар болгаш ведомстволар боттарының күжү-биле июль айда улуг ажылды чоруткан. Неделя санында субботниктерни эрттирип турган, оларга 3 муң ажыг кижги, 41 аар техника, 87 автомашинаны кириштирген. Эрткен айда ниитизи-биле 8868 тонна бокту үндүр сөөрткен.

Субботниктер үезинде ЧКА чаартыр комитет, «Коммунальщик», «Водоканал» КУБ-тары, «Гаруда» ААН, ТР-ниң Өнчү-хөреңги яамызы, бойдус курлавырларының эргелели, Үлетпүр яамызының салбырлары,

Кадык камгалал яамызы, Күш-ажыл яамызы, Национал банк, алкогольдуг продукцияга күрүне монополиязын хандыраар комитет, «СибОВК» банкызының филиалы, ол ышкаш РФ-тин Үндүрүг яамызының ТР-де эргелели, Чазак Аппараты, ТР-ниң Чазак Даргазының Канцеляриязы, Кызыл хоорайның администрациязы, «Наш дом» болгаш «Кызылспецсервис» МУБ-тары, ПАТБ, хоорайның өөредилге болгаш эмнелге черлери эки ажылдаан.

«ТР-ниң Улусчу банкызы» ААН, «Тывакредит» ААН, РФ-тиң Камгалал банкызының салбыры, «Связь-банк» салбыры, Росгосстрах эргелели болгаш РФ-тиң Пенсия фондунун ТР-де эргелели быжыглаттыңан девискээрлериниң ашталгазын чорутпааннар.

Хей чылдарда чыгып келген бокту тускай аар техника-биле баш удур аштап албааныңдан бок аштаары, ону үндүр сөөртүрү нарын болуп турар. Ооң кадында аштап каан участоктарже бокту немей төп турары илерээн. Ынчангаш хуралга боктуг черлерни аштаарын дүргедирин, стационарларын болгаш шимчеп турар постуларны тургузарыг шиитпирлээн.

Субботада ажылчын бөлүктүң кежигүннери Кызылда боктуг девискээрлерни вертолеттан өөренип көргөннөр. Бөгүн бүдүрүлгелерниң санитарлыг анализин агаардан кылган.

Тыва теннис — Моолда

“ХАР-ХОРИНГЕ” ТИИЛЕЛГЕ

Июль 5-тен 11 хүннеринде Моолдун төвү Улан-Батор хоорайга анык спортчулар чемпионадының делегей чергелиг маргылдаазы болуп эрткен. Моолдун «Хар-Хорин» деп чайгы оюннар шөлүңге болган маргылдааларга аңгы-аңгы чурттардан ниитизи-биле 150 хире спортчу киришкен. Тывадан уругларның «Ирбис» спорт школазының теннис секциязының тренери Сергей Александрович Осорнуң удуртуп чедирген өөреникчилери маргылдааның 8 алдын, 3 мөңгүн база 2 хүлер медальдарын чаалап алган. Ниити 12 команданың аразындан олар 2-ги черни ээлеп, мөңгүн кубок-биле шаңнатканнар.

2001 чылда ажыттыңан уругларның спорт школазында хореография, шейпинг, аэробика, англи дыл, компьютерге өөредиринге секциялар ажылдап турар. Оларның аразындан теннис секциязының өөреникчилери делегей чергелиг маргылдаага тийлекчилер бооп илереп келгени ол.

Моолдун «Хар-Хорин» четкеш, тиилелгелиг ээп келирге-ле, «Ирбис» спорт школазынга барып, орук 2-3 хонуд турар теннисчилерге ужуражып, байыр чедирип, ажыл-агыйы чугааны тренери-биле кылдывас.

Буян Негей — ийи дакпыр чемпион. Ол № 15 школада өөренип турар.

— Уруглар бистин секция-выска чарлалдар-биле боттары-даа кээр, ада-иези-даа эккеп турар. Чогум өөренип алыксаар күзелдиг кижилерге назы-хар талазы-биле кызыгаар турбас. (Уланчызы 2-ги арында).

КЫШКА БЕЛЕТКЕЛ

Тывада, чер болганда ышкаш, кышка белеткел долу күш-биле чоруп турар. Ам эгелээр одалга сезонунга белеткел ажылдарын август 15-те дооскан турарын Россияның Президентизи айткан. Кызылдың чылыг четкилерин септээри «Чылыг четкилери» КУБ-ту тургузарыңга холбаштыр саадааш, ам чогуур нормазыңче кирген. Ынчанмыже акшаландырышкын саадааныңдан республиканың чамдык бүдүрүлгелери болгаш организациялары чогуур ажылдарны айткан хуусаазында кылыш четтиксээн.

Одалга сезонунга белеткелди контролдаары-биле ТР-ниң Чазааның чанынга Чазак Даргазының оралакчызы, энергетика, транспорт, харылзаа болгаш орук ажыл-агый сайыды С.А. Барыбин баштаан оперативтиг штабы тургускан. Ажылдарның болгаш тус чер эрге-чагыргаларыңа болгаш күрүне бүдүрүлгелеринге эрежок чугула саң-хөө

дузаламчызы көргүзери-биле ап турар организастыг хемчеглерниң дугайын штаб хуралыңа неделя санында чугаалажып келген. Долу отчеттарны ТР-ниң Чазак хуралыңа чугаалажып турар, кожууннар чагыргаларының даргалары кышка белеткел дугайын илеткеп турар. (Уланчызы 2-ги арында).

КЫШКА БЕЛЕТКЕЛ

(Төңүзү, Эгези 1-ги арында).

Бөгүнгө чедир кышка белеткел ажилдарын Хову-Аксыда, Чаа-Хелде, Шагаан-Арыда, Кызыл ЧЭТ-те эки чоруткан. Ак-Довурак хоорайнын чылыг четкилеринин септелгези улуг дүвүрелди болдуруп турарын энергетика сайыдынын бирги оралакчысы А.М. Делег оперативти штабка дынаткан.

Амгы үедө Тываның чуртталга фондузунуң кышка белеткели 80 хуу ашкан. Ажыл шоолуг шулуу-даван, Кызылда, Ак-Довуракта, Чөөн-Хемчик болгаш Каа-Хем кожууннарда чүгээр болза-даа, чамдык черлерде элең-халаң хевээр, а Таңды, Улуг-Хем, Би-Хем, Барыын-Хемчик кожууннарнын коммунал ажилдакчылары ачы-буян көргүзүп турары хереглекчилерин соокка доңу-рар хире апарган, олар эрги бажыннарны болгаш ниити чуртталга черлерин септезин безин эгелевезин. Бүдүрүлгелер боттарынын хууда орулгаларын шалын, үндүрүг төлөөринге чарыгдааш, кышка белеткел ажилдарынга республика бюджетинин херегизин ажыглап турар. А.М. Делегнин дынатканы-биле алырга, бир эвес акшаландырышкынны дүргедедир болза, Тыва бадылаан графикти күүседип болур арга бар бооп турар. Бо чугула айтырыгны ТР-нин Чазак Даргазы Ш.Д. Ооржак баштаан юбилейлерге белеткелдер талазы-биле республика комиссиязынын август 1-де эртен куралынга ык чугаалашкан.

Бистиң корр.

2004 чылдын II кварта-
лында ниитизи-биле Тыва
Республикада чурттакчы
чоннун кижии бүрүзүнге ха-
маарыштыр болгаш чурт-
такчы чоннун социал-демо-
графтыг кол бөлүктөрүнүн
талазы-биле амыдырап-
чурттаарынга эргежок чугу-
ла чүүлдерин хемчээлин
доктаадыр дугайында

ТЫВА
РЕСПУБЛИКАНЫҢ
ЧАЗААНЫҢ
ДОКТААЛЫ

2004 чылдын июль 30
№ 660

Кызыл хоорай

«Тыва Республикага амы-
дырап-чурттаарынга эргежок
чугула чүүлдерин дугайында»
Тыва Республиканың 2001
чылдын июль 9-та № 1138
Хоойлузунга дүүштүр Тыва
Республиканың Чазаның
доктаадыр болза:

1.Тыва Республиканың
Күш-ажыл болгаш социал
политика яамызынын база
Тыва Республикада Күрүне
статистика комитединин ки-
рип келгенин езугаар 2004
чылдын II кварталында ни-
титизи-биле Тыва Республикага
амыдырап-чурттаарынга эрге-
жок чугула чүүлдерин хем-
чээлин мынчалдыр доктаадыр:
чурттакчы чоннун кижии
бүрүзүнге хамаарыштыр –
2596 рубль;

ажылдап шыдаар чуртта-
кчы чонга – 2750 рубль;
пензионерлерге – 1960
рубль;
бичии уругларга – 2606
рубль.

2.Бо доктаал ону парлаан
хүнден күштүг болуп эгелээр.
Тыва Республиканың
Чазаның Даргазы
ШООРЖАК.

(Төңүзү, Эгези 1-ги
арында).

Бичии уруглар, элээдилер бе-
лүүнге 4-18 харлыглар хамаар-
жыр. Өөредилге неделяда үш
катап эртер—деп, тренер С.А
Осор чугаалады.

Аңгы-аңгы деңнелдиг мар-
гылдааларга киржири – спортчу
кижинин бодунуң өзүлдезин,
деңнелин үнелеп билип алы-
рынын аргазы-дыр. Бо маргыл-
дадан тыва теннисчилер эки
үре-түңнелдиг болганынга бүзү-
релдиг, бедик хей-аъттыг чанып
келгеннер. Чаңгыстап ойнаар
оюнга 18 дугаар школаның
өөреникчилери Буян Негей,
Артур Удумбара кымга-даа
аштырбайн, алдын медаль, кубок,
диплом, өртектег белеткер-биле
шаңнатканнар. Ол ышкаш шаң-
налдар болгаш хүлөр медаль-
дарны республика лицейинин
өөреникчизи Айдың Доржу база
Аруна Осор (№ 15 школа) алган.

Назы-хар аайы-биле эжеш
(парные) оюннарга Чойганмаа
Монгуш, Александр Түлүш, Аруна
Осор, Айдың Доржу, Ирина
Стародубцева, Владислав Куулар
моол өңүктери-биле кады
ойнааш, алдын медальдарга те-
леттиг болганнар. А мөңгүн-
нерни Луара Санчаа, Артур
Удумбара алганнар. Күш-куль-

“ХАР-ХОРИНГЕ” ТИИЛЕЛГЕ

Кызылдың № 1 школа-
зындан Саша Толлош хүлөр
медальга төлөттиг болган.

тура, спорт, уран чүүл – кадык-
чаагай амыдыралдың кол үнде-
зиннери. Теннис спорттун база
бир онзагай чараш хевир болуп
ылгалып турар. Тыва уруглар,

оолдар делегей чергелиг оюнга
боттарынын бедик техниктиг
белеткелин, аваангыр-кашпа-
гайын көргүскеннер. Бедик түң-
нелдерни тура-сорук, улуг со-
нуургал, салым-чаяан эккээри
чугаажок.

Өөреникчилеринин чедиш-
киннеринден башкынын ажы-
лынын түңнели көстүр. Сергей
Осор төртүтүнген чери – Моол-
дун педагогика институтунга
теннис талазы-биле тренер
мергежилин чедип алган. Тыва
уруг-биле өг-бүле тудуп, ажыл-
ижин база тыва теннистиниң
сайзыралы-биле холбаан. Тре-
нерин бодунуң уруу Аруна база
ачазынын изин басып, алдын,
мөңгүн медальдарны чаалап ап
эгелей берген.

Моолга болган маргылдаага
киришкеш, уруглар Кыдатка
барып, аңаа болур ужурулуг
турган маргылдаа соңгаарла-
тына берген турган-даа болза,
3 хүн ишти экскурсиялап, дыш-
танып алганнар.

Маргылдаа болур черге че-
дип алырынга Кызылдың пас-
порт-виза харыылаар албан чери

база Моолдун Тывада элчин чери
улуг дузалаан. А 2 уругнун
орунун өртөөн ТР-ниң Күш-
культура, спорт болгаш аныктар
херектеринин талазы-биле
яамызы хандырган. «Бир эвес
деткичлер моон-даа ыңай
көвүдөп дузалажыр болза, дыка
салым-чаяанның уруглар бар-дыр
ийин. Чамдык уругларнын ада-
иезинге уругларынын аай-дедир
орунун өртөөн боттары төлээри
берге апаар. Бистиң секцияыста
Буян Негейни аңгы демдег-
лексээр-дир мен. Буян кырган-
авазынын (боду чартык ескүс)
деткимчезин бадыткап, дышта-
нылга чокка белеткенгеш, бедик
түңнелдерни ап эгелей берген.
Ам Малайзияга болур маргыл-
даага кириштирер күзөлдиг
бис» деп, тренер чугаалады.

Өөреникчилер ам удавас
август 9-18 хүннеринде Кызылга
эртер «Президентиниң Кубогу—
2004» деп Тываның Россияга
каттышканынын 60 чыл оюнга
тураскааткан маргылдаага белет-
кип турарлар. Аңаа Россиянын
20 ажыг хоорайларындан база
Кыдат, Моолдан спортчулар
келир.

Тайгана ОЧУР.

Василий БАЛЧИЙ-ООЛДУҢ
чуруктары.

Юбилейинге уткуштур

Григорий Чоодуевич ШИРШИН дугайында сөс

ШЫНЧЫ БОЛУП АРТКАН

Григорий Чоодуевич Шир-
шин 70 харлап турар. Ооң-биле
холбаштыр бо төлөттиг кижии-
ниң дугайында бюкүр бода-
дым.

ВЛКСМ обкомунун бирги
секретары Г.Ч. Ширшинниң
саналы-биле Кызылдың педаго-
гика институтунга политэко-
номия башкылап турумда, мени
обком комсомолдун бюро кежи-
гүңүнге болгаш штаттан даш-
каар секретарынга 1962 чылда
сонгаан. Бир чыл эрткенде
ВЛКСМ обкомунун идеология
талазы-биле секретарынга
сонгаан.

Ак-Довурак хоорайнын бол-
гаш «Тыва даг-дүгү» комби-
наттын тургустунганындан бээр
40 чылынга тураскааткан бо
чылдың июль 9-та болган
байырлыг хуралга киришкеш,
оларны тударынга болгаш
хөгжүдеринге Г.Ч. Ширшин улуг
рольду ойнаанын сагындырып
чугаалаан мен. Комсомол обко-
мунун бирги секретарынга ол
ажылдап тургаш, Ак-Довурак-
тын комсомолчу-аныктары-
нын Бүгү-эвилел шалыпчы
тудуунун штавын удуртуп тур-
ган.

Бодунуң ажил-чорудулга-
зынга ол кезезде хоочун сал-
галдың кижилеринин арга-
дуржулгазынга даянып, чоннун
чаагай чаңчыларын сагып кел-
ген. 1968 чылда ооң эгелээшки-
ни база киржилгези-биле 2018
чылдың комсомолчуларынга
болгаш аныктарынга чагааны
бижээш, Кызыл партизаннар
тураскаалынга шыгжаан турган.
Ону дүвүрээзинин 1991 чылда
бүдүүлүк бодалдыг кижилер
оорлай берген. Чагаанын менээ
арткан хоолгазын Алдан-Маа-
дыр аттыг чурт-шинчилел муз-
ейинге 1998 чылда дамчыдып
берген мен. Ол чылдарда ком-
сомолчулар тура-соруктуг,
бедик көдүрлүүшкүнүг ажил-
дап турганнар.

Тываның болгаш партия
организациязынын төөгүзүн
Г.Ч. Ширшин кезезде хумагалыг
болгаш харысалгалыг көөр
турган. Ооң эртем талазы-биле
сонуургалы болгаш чогаадыкчы

шинчилели төөгү эртемнеринин
кандидады эртем адын
камгалаары-биле бижиттинген
диссертациясында илереттин-
ген.

1990 чылда бодун «демократ-
тар» деп адаттыганын Г.Ч.
Ширшинге удур ыят чок хоозун
бодалдарын, нүгүлүн бодунуң
«Хораннаан согуннар» деп но-
мумга амыдыралда бар, тодаргай
чижек-барымдааларга үндези-
леп алгаш, ону айтып тургаш,
буруудадышкынның мегезин
сойгалаан мен. Ында Григорий
Чоодуевич он сес чыл дургузунда
бирги удуртукчу болуп ажилдап
келген үезинде республиканың
ажыл-агынын кол фондуларын
колдуунда үш катап улгаттырган,
үлөтпүр продукциязынын хем-
чээлин, кедээ ажил-агынын
ниити продукциязын болгаш
еске-даа көргүзүлгелерни көвү-
деткенин айыткан чүве. Партия
обкомунун бирги секретары
Кызыл хоорайны хөгжүдерин-
че, чаагайжыдылганынче онза
кичээнгейни салып келген. 1985-
1990 чылдарда хоорайнын мэ-
ринге ажилдап турган болгаш
ону кончуг эки билер мен. Борта
хамаарышкан чижектерни «Кы-
зыл: чедишкенири болгаш чи-
дирилгери» деп номумда кириген
мен.

СССР-ниң, Тыва АССР-ниң
Дээди Советтеринин, Тыва Рес-
публиканың Дээди Хуралынын
депутады, Тыва Республиканың
улустан Улуг Хуралынын (сьез-
дизинин) бирги чыгыжынын Дар-
газы болуп келген чылдарында
Г.Ч. Ширшин күрүне тургузуун
сайзырадыр айтырыглар-биле
ханы болгаш үре-түңнелдиг
ажылдап келген.

1991 чылдың август 24-те Тыва
Республиканың прокурорунун
оралакчызы турган А.Ю. Кикин
СЭКП обкомунун бирги секре-
тары Г.Ч. Ширшин биле партия
обкомунун идеология талазы-
биле секретары Д.Л. Тинмей
оларны Төрээн чуртунга еске-
рилгени дээш РСФСР-ниң Ке-
земче кодекизинин бирги ке-
зезинин 64 чүүлү-биле кеземче
херээн оттурган. Оон чүү-даа
үмзэн, ийи ай эрткенде, хе-
ректи боксаткан. Григорий
Чоодуевичинин амыдыралынга
еске-даа мындыг берге байдал-

дар турган. Ынчалза-даа ол аңаа
кажан-даа ундарап мунгараваан,
тура-соруун кошкатпаан, шынчы
чорукка болгаш хоойлуга бүзү-
релдиг болуп арткан.

Г.Ч. Ширшин — көскү поли-
тиктиг болгаш күрүне ажил-
дакчызы, интернационалист,
эртемден, Кызыл хоорайнын
Хүндүлүк хамаатызы, уруглары-
нын ынак адазы, буянның кырган-
ача. Ооң адын «XX чүс чылда Ты-
ваның алдарлыг кижилери» деп
номда кириген, бо дээрге амгы
болгаш келир үениң салгакчы-
ларынга, бодунуң төрөл чонунга
база Ада-чуртунга төлөттиг
бараан болурунун үлегер-чижээ
болур.

Дозур-оол ТИНМЕЙ. УЛУУН КИИРГЕН

Барыын-Хемчиктин ВЛКСМ
райкомунга секретарылап ту-
румда «Тыва даг-дүгү» комби-
наттын бирги ээлчээ ажилдап
эгелээш.

Бо дээрге Бүгү-эвилелдин
комсомолчу шалыпчы тудуу
болгай. Комбинаттын комсо-
мол комитедин Иван Лепеш-
кин, Алексей Дембирел суглар
удуртуп турдулар. Ол үениң
комсомолчузу, ам Ак-Довурак
хоорайнын удуртукчуларынын
бирээзи Спар-оол Кенденчап-
ович Күжүтет-биле кады ажил-
дап турдувус.

Ак-Довуракка ыңчан кымнар-
ны чок дээр. Украинадан, Узбе-
кистандан, Уралдан, Сибирьден
аныктар дыка хей. Ак-Довурак
— Абаза оруун кылышкан сту-
дент отрядтар чайын мырыңай
үзүлбес.

Г.Ч. Ширшин — комбинаттын
бирги ээлчээниң эгезинден төн-
чүзүнге чедир тударынга күш-
ажылчы үлүүн кириген кижии-
лерин бирээзи.

— Комбинатты ажылгалга
кириринин хуусаазы келген.
Чедир кылдынмаан чүүлдер
эвээш эвес. Тудуг штавы уйгу-
дыш чок ажилдап турган. Комсо-
мол обкомунун ажилдакчылары
кайт бүрүзүн хайгаарал, ажилды
шуудадып турган бис — деп,
Григорий Чоодуевич чугаалап
орар.

С.К. Тока мөчээни соонда,
Г.Ч. Ширшин партия обкомун
удурту берген. Ооң дорт удур-
тулгазы-биле «Тыва даг-дүгү

комбинаттын ийиги ээлчээ
туттунду, ажылгалга кирди-даа.
Бо дээрге Тываның аар үлет-
пүрүнүн баштайгызы болгай.
Бурунгаар көрүштүг, анык-
тарнын ол үедеги анык удур-
тукчузунуң кылган чүүлдерин
салаа басып санаары берге.

Кижии каага-даа чораш,
кижи-ле болгай. Григорий
Чоодуевич удуртукчу болурда,
кадрларны кончуг шын шилип
билер кижии. Шериг-оол Дизи-
жиковичин Барыын-Хем-
чиктен Улуг-Хемге эжекел, оон
Кызылче депшидип ажилдатты.
Ам ол бистиң Чазавыстын
Баштыны болуп, Тываның ат-
алдарын Россияга болгаш бүгү
делегейге бедик көдүрүп тур.

Григорий Чоодуевичинин
чер-чурт, таныш-көрүш тыр-
тып, албан-ажылче депшидип
турганын көрбээ-даа, дынна-
ваан-даа мен. Бодундан болгаш
ескелерден аажок бедик не-
гелделиг дээрзин билер мен.
Кайы хамаанчок, бодал чок
шиитпир кажан-даа хүлээп
албас.

Улуг-Хем Кашпалын кылы-
мал далай шыва алыр дей бер-
генде ында чурттап турган
тываларга база четкеш келди.
Ус-Аксынын чурттакчылары-
биле ижин кара чок чугаала-
жып, харын-даа чамдыктары-
нын дилээн хандырып, ак
черге үндүр сөөрткен-даа.

Обкомго болгаш Чазакка
болгулаан ол үениң хуралда-
рынга олуржур аргалыг болуп
турган мен. Тока, Анчымаа
болгаш еске-даа даргалар
хурал, президиумга олурар,
чугула айтырыгларны шиит-
пирлеп турган. Комсомол об-
комунун секретары Григорий
Ширшинниң кирип келген
саналдарын бүрүн деткир улус
чоран.

Бо хүннерде бодунуң үези-
нин аныктарынын чалбыш-
тыг баштынчызы чоран, күрү-
не ажилдакчызы Григорий
Чоодуевич Ширшинниң 70
харлаанын демдегелеп турары
Тыва Республиканың 60 чылы,
найысылалдын тургустунга-
нындан бээр 90 чыл болганы-
биле холбашканы онзагай-дыр.

Кежик-оол ЧӨРЕВЕ,
хоочун комсомолчу.

"Убса-Нур ыйгылаажы" эртем төвүндө

ТЫВАНЫҢ БОЙДУЗУ — ДЕЛЕГЕЙ ДЕННЕЛИНДЕ

"Убса-Нур ыйгылаажының" биосистемазы — Бүгү-делегейниң бойдус салгалының төөгүлүг тураскаалдарының даңзынчы кирген төп Азияның биосферазының шимчээшкн-

нериниң көргүзүглери" деп 8-ки делегей симпозиуму Кызыл хоорайга болуп эрткен. Симпозиумга Моолдан, Германиядан болгаш Россиядан 90 ажыг эртемденнер киришкеннер.

Убса-Нур ыйгылаажы Тываның мурнуу-барыын талазында чыдып турар, дириг амыттарның болгаш үнүштерниң делегей-биле кайгамчык байлак оран болуп турар. Ыйгылааштын кайгамчык бойдус чурумалының дугайында симпозиумга илеткелчи бүрүзү демделгезин. "Убса-Нур ыйгылаажы" эртем төвүнүн директору Светлана Курбатская мынчаар демделгезин: "Убса-Нур ыйгылаажы далай-биле (Убса-Нур хөл-биле) хаалчак девискээр. Мында делегейниң бойдус зоназының шупту хевирлери бар". Профессорнуң чугаалап турары-биле алырга, бо бичи девискээрге чүглө тус черниң экологтуг байдалын шинчилеп болур эвес, оон-даа улуг хемчээлдиг шинчилел ажылдарын чорудуп болурун айтырган.

Бо ыйгылаажы эртем-шинчилел ажылын чорудуп турган эртемденнерден 7 кижини (оларның 4-ү Тывадан) эртем докторлары атты камгалап алганнар. Чечекмаа Сагды (1996 чыл, биология), Виктор Бугровский (1997 чыл, биология), Сергей Ондар (1997 чыл, зоология), Светлана Курбатская (1997 чыл, география). Он ийи кижини эртем кандидаттары атты камгалап алган.

Күрүнениң "Убса-Нур ыйгылаажы" заповедник 1993 чылда 39640 гектар девискээрлиг тургустунган. 1997 чылда аңаа биосферлиг заповедник эргени тывыскан. 2003 чылдың июль 4-те Бүгү-делегейниң ЮНЕСКО комитетиниң 27-ги сессиязынга төөгүлүг шийтирнн хүлээп ап, заповедниктиң девискээрин Бүгү-делегейниң бойдус салгалының зоназы кылдыр хүлээп көргөн.

Амгы заповедниктиң камгалап турар девискээринин хемчээли 964776 гектар четкен. Оң девискээри 9 кластерлиг участоктардан тургустунган. Ол участоктар бот-боттарындан онзагай бойдус

чурумалы-биле ылгалып турар. Чижээлээрге, Эрзин кожуунуң Тере-Хөл чоогунда "Цугер-Элс" кластерлиг участогунуң элезинин бурунгу шагдан бээр камгалап арттынганы кайгамчык онзагай болуп турар. Оон дугайында симпозиумнуң киржикчизи, биология эртемнериниң доктору, Бурятиядан келген аалчывыс Бимба Намзалов онзалап демделгезин болгаш бойдуска хамаарылга чок болуру ол эртем ажылын-

ТР-ниң Бойдус курлавырлар яамызының сайыдының оралакчызы Николай Путинцев бодунуң чугаазына мынчаар демделгезин: "Тываның онзагай бойдузунуң дугайында чугаалап турардыр бис, ынчалза-даа ол документ кырында бадыткаттынмаан" дээн. Оон чугаалап турары-биле алырга, дириг амыттарның янзы-бүрү хевирлери эвээш шинчилеттинген. Документ кырында бадыткат-

Симпозиум киржикчилери.

га шалтыктыг дээрзин чижекке деңнеп тургаш, чугаалаан.

Россияның Эртемнер академиязының Сибирь салбырының систематика болгаш дириг амыттарның экология институтунуң ажылдакчызы Вячеслав Морукович биологтуг янзы-бүрү дириг амыттарның хевириниң талазы-биле Тыва Сибирьде бирги черде турарын айтырган. Чижээлээрге, Сибирьде чурттап чоруур 22 муң хире курттарның, эртемчиктерниң, ховаганнарның болгаш өске-даа дириг амыттарының 34 хуузу азы 7,5 муң хирези Тывада турар.

Новосибирскиден келген эртемден Тываның дириг амыттарының ончалалын тургузар саналды кириген. Ол кончуг берге ажыл, ону бистиң республиканың эртемденнери күш четпес. Ону чүглө кады ажылдажылга-биле чорудуп болурун эртемден сүмелгезин.

тынмаан турда, оң камгалалы негелдеге дүүшпейн турарын демделгезин, мындыг чижекти кирип чугаалаан. Харлыг, бедик тайгаларга чоруур ирбиштиң камгалалының талазы-биле Красноярск крайда черлик дириг чангыс хевир турда, ында "Ирбиш" деп материал-техниктиг баазаны тургускан. Тывада оң 120 ажыг хевир бар деп, Николай Путинцев чугаалаан.

"Убса-Нур ыйгылаажы" эртем төвүнүн тургузукчузу, биология болгаш техниктиг эртемнериниң доктору, экология профессору Виктор Бугровскийниң "Бүгү эртемчейиниң экологтуг айтырыгы" деп илеткели дыка солун болган. Кижини төрелгетениң күжүн бойдус камгалалыңче угландырбас болза, оң айылы дыка улгадып оарын демделгезин.

Сергей ХЕРТЕК.

ХАЙ-ХАЛАП БОЛБАС ТУРГАН

Биче хемчээлдиг хемелер инспекциязының ажылдакчылары бо чылдың алды айларында кылып чоруткан ажылының түннелин үндүргөн. Чартык чылдың түннели-биле алырга, инспекцияның ажылы эрткен чылдарга деңнээрге, экижээн. Кызыл хоорайның инспекторлар салбыры ажылын экижиткен. Олар эжиндиришкн эгезинден тура хөлдөргө, хемнерге хеме башкарып чорааш, чурум хажыдышкынарын болдурган 7 кижиге хамаарыштыр протоколдарны тургускан. Оларга 500 рубльден 2 муң рубльге чедир торгоалдарны онааган. Оон аңгыда Улуг-Хем унунга машиналарын чугганы дээш 16 чолаачыга хамаарыштыр протоколдарны тургускан.

Инспекцияның ажылдакчылары Таңды кожуунуң Чагытай

хөлгө ийи катап үнүшкүнүг хыналданы чоруткан. Олар Чагытай хөлдү долгандыр турар биче хемчээлдиг хемелер баазаларын хынап, оларның удуртукчулары-биле чугааны кылып, ында ажылдап турар балыкчылар-биле ужуражып, биче хемчээлдиг хемелерге техниктиг хыналданы эрттиргеннер.

Ол хире улуг ажылды кылып чорудуп турда-ла, балыктап турар балыкчыларның аразында "Республиканың иштиги хемнерге, хөлдөргө хемелиг чоруунуң дүрүмнерин" сагывайн, чурум үрөп турар улус база илерээн. Бо чылдың июнь 27-ниң хүнүнде кезээкиниң 6 шак үезинде 3 эзирик хамааты Чагытайда "Балыкчылар болгаш аңчылар ниитилелинге" хамааржыр баазага келгеннер. Олар ында ажылдап турар балыкчы Кураетинов Андрей-

биле чугаалашканнар. Элээн болганда Кураетинов складка турган хеме моторун ужулгаш, хемеге салып алгаш, ол эзирик үш оолдарны олуртуп алгаш, хайларлыг эрикче эжиндирип чорупкан.

Ол чоруп орта, эзирик оолдар хемениң бир талазынче олуртуп орта, хеме андарылган. Үш кижини эрикке көрүп турган балыкчылар камгалап алган, а бир оолдун амы-тынын камгалап ап четтикпезинер.

Хамааты Кураетинов Андрей бааза эезиниң чөпшээрели чокка бодунуң туразында складка чыткан моторну уштуп, хемеге салып алгаш, ол улусту сөөртү бербээн болза, мындыг хай-халап болбас турган.

Олег ХОМУШКУ, ТР-ниң Күрүнениң биче хемчээлдиг хемелер инспекциязының ажылдакчызы.

"Тыва Республиканың Девискээр-энергетика комиссиязының (ДЭК) 2003 чылдың октябрь 8-те № 24 доктаалына немелделер кирип дугайында ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ДЕВИСКЭЭР-ЭНЕРГЕТИКА КОМИССИЯЗЫНЫҢ ДОКТААЛЫ

2004 чылдың июль 30 № 50 Кызыл хоорай

"Орулгалар болгаш карылгалар дугайында" отчетту (форма №2) езугаар 2004 чылдың бирги чартыны "Тываэнерго" ААН 48, 245 муң рубль карылгалыг дооскан.

Чылыг энергиязынга бир Гкал дээш 350 рубль хемчээлдиг амгы күштүг өртектер чылыг энергиязын сайгарар талазы-биле электри-биле хандырап организацияга чүгээр орулгалыг болурун хандырып турар. 2004 чылдың бирги чартында "Тываэнерго" ААН чылыг энергиязын сайгаргаш, 10,461 млн. рубль орулганы алган (орулгазы 13,6 хуу).

Оон-биле кады "Тываэнерго" ААН эрткен үеде электри энергиязы сайгаргаш, 59,707 млн. рубль карылгага таварышкан.

Россияның ДЭК-тиң ПФК "СКАФ" хаагыг акционер ниитилелиниң ХАН-ның эксперт ажылдакчызының 2004 чылда "Тываэнерго" ААН талазы-биле электри болгаш чылыг энергиязынга өртектер экспертизаны кылгаш, электри энергиязынга амгы өртектер үезинде электри хандырылганының системазы карылгалыг бооп турарын бадыткаан. Россияның ДЭК эксперти 2004 чылдың II чартында хереглекчилерге электри өртээниң үстүү хемчээлин кВт.шак дээш 93 көпеекке доктаадырын сүмелгезин.

Оон аңгыда энергия системазының карылга чок ажылдаарын хандырып шыдавайн турар электри энергиязының доктааткан өртектериниң талазы-биле Тыва Республиканың ДЭК-биле чөрүлдээлериниң дугайында "Тываэнерго" ААН-ниң билдиришкенин Россия Федерациязының өртектер талазы-биле федералдыг албанында — Россияның ФЭК-те чугаалажып турар.

Тыва Республиканың ДЭК-тиң 2003 чылдың декабрь 24-те №28 доктаалын езугаар, электри плиталары болгаш электри одалгазы ажыглап турар чонга чийгелделиг өртектерни солаанын барымдаалап, эксперттер кириштирип тургаш, Тыва Республиканың ДЭК-тиң эрттиргени немелде экспертизаның түннелинде база "Тывакоммунэнерго" КУБ-туң болгаш "Тываэнерго" ААН-ниң аразында өчүгө аренда керээзиниң хуусаазын узаткан (2003 чылдың октябрь 29-та № 1) база 2004 чылдың июнь 14-те немелде дугуржулганы езугаар, эксперттер хереглекчилерге кВт.шак дээш төлөвиниң үстүү хемчээлин 90

Тыва Республиканың ДЭК Даргазы М.К.АНДЫ-ООЛ.

Тыва Республиканың Девискээр-энергетика комиссиязының 2003 чылдың октябрь 8-те № 24 доктаалына капсырылга № 5 (ТР-ниң ДЭК-тиң 2004 чылдың июль 30-де № 50 доктаалына эдилгезин-биле)

2004 ЧЫЛДЫҢ АВГУСТ 1-ДЕН ЭГЕЛЕП ЭЛЕКТРИ ЭНЕРГИЯЗЫНГА ДОКТААТКАН ӨРТЕКТЕР

1-ги бөлүктүн хереглекчилери—750 киловольт-ампер болгаш оон өрү күчүгө кошкан үлетпүр болгаш аңаа деңнээн черлер электри күчүзүнүн керээзинде айтканын езугаар ийи дакпыр өртек-биле төлээр азы кВт.шак дээш (бир айда) немелде өртекке үндүрүт чокка 134 рубль төлээр. Электри энергиязының өртээ кВт. шак дээш 34 көпеек болур.

2-ги бөлүктүн хереглекчилери—арткан хереглекчилер (үлетпүр болгаш аңаа хамаарышпас черлер, бюджет, комму-

көпеекке доктааткан.

Үстүндө айткан чүүлдерге болгаш "Россия Федерациязынга электри болгаш чылыг энергиязының өртектерин күрүнөден таарыштырап дугайында" 1995 чылдың апрель 14-те Федералдыг Хоойлуга үндөзилээш база "Россия Федерациязынга электри болгаш чылыг энергия өртектерин күрүнөден таарыштырап болгаш ажыглаар Дүрүмнү" езугаар (ону "Россия Федерациязынга электри болгаш чылыг энергиязынга хамаарыштыр өртектер дугайында" Россия Федерациязының Чазаның 2004 чылдың февраль 26-да № 109 доктаалы-биле бадылаан) хереглекчилерге электри хандырылганының талазы-биле энергия системазының турум ажылдаарын хандырап, 2004-2005 чылдарның күскү-кышкы үелеринге болур-чогууру-биле белекенири-биле Тыва Республиканың Девискээр-энергетика комиссиязының доктаадыры болза:

1. Тыва Республиканың ДЭК-тиң "Электри энергиязынга өртектер бадылаар дугайында" 2004 чылдың октябрь 8-те № 24 доктаалына (Тыва Республиканың ДЭК-тиң 2003 чылдың декабрь 24-те № 28 доктаалын езугаар кириген өскерилгелери болгаш немелделери-биле кады) дараазында немелделерни кириер:

"4 пунктуга: 2004 чылдың август 1-ден декабрь 31-ге чедир үеде "Тываэнерго" ААН-ниң берип турары электри энергиязының өртектерин № 5 капсырылганы езугаар тургузуп доктаадыр.

5 пунктуга: "2004 чылда Тыва Республиканың республика бюджетиниң дугайында" Тыва Республиканың 2004 чылдың февраль 20-де №604-ВХ-1 Хоойлузунга чогуур немелделерни болгаш өскерилгелерни кириеринге чедир республика болгаш муниципалдыг бюджеттерден акшаландырап бюджет ажылакталарына кВт. шак дээш өртекти 74 көпеекке доктаадыр.

6 пунктуга: республика болгаш муниципалдыг бюджеттерден акшаландырап бюджет ажылакталарына санажылгаларның үезинде "Тываэнерго" ААН-ниң чидирип турар орулгаларын 2004 чылдың төнчүзүнге чедир бо доктаалдың 5 пунктунга дүүштүр хереглекчилерниң бо бөлүүнге 2005 чылдың январь 1-ден таарыштырап "Тываэнерго" ААН-ниң чарыгдалдарына хамаарыштыраарын доктаадыр".

нал ажыл-агый, көдээ ажыл-агый (болбаазырадыр) черлер электри энергиязы ажылааны дээш чаңгыс дакпыр өртек-биле кВт. шак дээш 90 рубль төлээр. (немелде өртекке үндүрүт чокка).

Чурттакчы чон кВт. шак дээш көпеек-биле) немелде өртекке үндүрүт-биле кады:

—хоорай, кожууннар төптөринде чурттап турар чон, гаражтар, гараж-тудуг кооперативтери 90;

—көдээ черлерде чурттап турар чон (кожуун төптөринден аңгыда), садтар (дачалар) —63.

ЭЛЕКТРИ

станциязын Кызыл хоорайга 1925 чылда тудуп, ажылталга киирген. Ол колдуунда республика типографиязын, эмнелгени, тараа дээрбелээр комбинатты, хлеб пекарнязын, Чазак бажыңын хандырып турган. Ооң күжүнүң чедишпейн турарындан Чазак бажыңы колдуунда лаа ажылгап ажылдап турган. Ол электри станциязының күжү чүгле 40 квт. турган.

1931 чылда 240 квт. күштүг локомотив электри станциязын төлөвилел езуугаар тудуп тургускан болгаш үш генераторну хоорайга хуваагаш, чырык-биле хандырып эгелзэн. Ынчалза-даа ол демей-ле хоорайны чырык-биле хандырып күш четпейн турган. Кажан Тыва Республика ССРЭ-ниң составынга каттыжып киргениниң соонда энергетика айтырыы чогумчалыг шийтпирлеттинип эгелзэн. 1948 чылда Кызылдың электри станциязын улгатырарының дезевилел-төлөвилел документизин ажылдап кылган. Ол үеде хоорайга электри энергиязы чедишпес болганындан улуг бүдүрүлгелер боттарынга бичии электри хөдөлдириктилерин ажылгап турган.

Кажан Тыва Россияның составынга каттыжып киргениниң соонда Кызыл хоорайга чуртталга тудуглары, амьдырал хандырылганың, культураның объектилери, хей-ниитинин, административтиг тудуглар калбаа-биле туттунуп эгелзэн. Электри энергиязының күжү чедишпес болганындан улуг бергедээшкиннер тургустунуп келген. Электри станциязының күжүн улгатырарының дугайында айтырыг тургустунуп келген. 1948 чылда хоорайның электри станциязынга немелде тудугну кылгаш, орта Венгрияга кылган 320 киловаттын ийи "Ланг-2" электри станциязын тудуп тургускан болгаш ооң күжү 888 квт. четкен.

Электри энергетиказынга 1925 чылдан эгелзеш Россиядан чалаттырып келген тускай эртемниглер ажылдап турган. Ол үеде Россияга база энергетика талазы-биле специалистер ховар турган, чүге дээрге Совет Эвилелинге ажылгап турган электри станциялары колдуунда даштыкы чурттарга кылдыңган болгаш кадрлар айтырынга бергедээшкиннер тургустунуп турган. Ол дугайында республикага электри энергиязын хөгжүдеринге төлөптиг үлүүн киирген Николай Иванович Иванов бодунуң сактыышкынынга демделзэн. Ол 1948 чылда 240 квт. бичии электри станциязының директорундан эгелзеш, 1959 чылда төп электри станциязының директорунга чедир ажылдап, республикага электри энергиязын хөгжүдеринге төлөптиг үлүүн киирген кижилерниң бирээзи. Тыва энергетиканың төөгүзүңге ооң ады балалбас болуп артар.

1952 чылда Чехословакияга бүдүрген "Грама-4" деп ийи станцияны немей тудуп ажылталга киирген. Ол хиреде Кызыл хоорайга электри энергиязы чедишпейн турган. Кызыл хун келген тудум хөгжүп, сайзырап оорары-биле төп электри станциязын тударының айтырыы тургустунуп келген. 1951 чылда "Гидрокоммуэнерго" институту Кызылдың төп электри станциязының дезевилел-төлөвилел документизин ажылдап кылган. 1955 чылда ол электри станциязын тудуп эгелзэн.

Ол үеде ССРЭ-ниң үлетпүр бүдүрүлгелери бичии күштүг электри станцияларын бүдүрүп үндүрүп турганы-биле Кызылдың электри станциязының дериг-херекселдерин Чехословакияга чагып тургаш кылдырткан. Чехтер чагыгны дүрген болгаш шынарлыг кылганы-биле 1956 чылда станцияның дериг-херек-

селдери тудуг шөлүңге чедип келген. Эң-не берге айтырыг — станцияның котелдарын Абакан-дан Кызылга чедир чедирип алыры турган. Бир дугаар Саян ажыр 14 тоннаның турбиназын энергетиктер озал-ондак болдурбайн, бөдүүн органы ажылгап тургаш, ажырып эккелген. Ол үениң техниказында ону чүдүрүптөр кран-даа чок, чангыс аай сөөртүп алгаш чоруптар күштүг машина-даа чок турган. Энергетиктер-ниң маадырлыг күш-ажылын ол үениң парлалгазынга калбаа-биле чырыдып турган.

Төп электри станциязының тудуун калбак фронт-биле чорудуп турган. Чүге дээрге Кызыл хоорайның бүдүрүлгелеринге электри энергиязы агаар-биле демей негетинип турган. Ооң-биле энергетиктерге, тудугжуларга чуртталга бажыңнарын катай тудуп эгелзэн. Ниитизи-биле тудугга муң хире ажылчыннары хаара туткан. Төп электри станциязының тудуун кылыры-биле Москвадан, Иркутскиниң "Востокэнерго" трестен монтажниктерни чалап эккеп ажылдадып турган. Ооң түңнелинде 1958 чылда 5 муң квт. күштүг Кызылдың электри станциязының бирги ээлчээ ажылталга кирген. Оон эгелзеш Кызыл хоорайның бүдүрүлгелери, ооң чурттакчылары электри энергиязын долу күжү-биле ажылгап эгелзэннер. 1970 чылга чедир ооң күжү 20 муң квт. четкен азы 4 катап өскен болгаш чүг-

"Тываэнерго" ажык акционерниитилелдин чингине директору Анатолий Верзаков.

ле инженер-техниктиг ажылчыннарының саны 30 ашкан турган.

Колхоз, совхозтар боттарының хөреңгизи-биле 10 квт. күштүг дизель электри станцияларын садып ап ажылгап турган. Ол электри станцияларын "Сельэлектрострой" тудуг-монтаж эргелелиниң ажылчыннары кылып турган. Тываның төп кожууннарының колхоз, совхозтарында бедик вольтулуг электри энергиязының тудуун 1960 чылдан эгелеп тудуп эгелзэн. 1961 чылда Кызылдың төп электри станциязындан Суг-Бажы, Сарыг-Сеп, Бай-Хаакче 35 квт. бедик вольтулуг электри шугумун киирген. Ооң соонда чылдарда Танды, Каа-Хем кожууннарының суурларынче электри энергиязын киирген.

Республиканың социал-экономиктиг хөгжүлдесинге бир онзагай болуушкуннарының бирээзинге, Тываның чурттакчы-

ДӨРТКҮ ЭРГЕ-ЧАГЫРГАНЫ

Российжи журналистикага ол-бо девискээрлерге болган болуушкуннарының медээ-чары, дамчыдылгалары чырыкче, эфирже үнгенде херек кырында шынга дүүшпейн, өскээр-соора баар, шуут кыдыңчы хыйбар чоруу кажан эгелзенин ам черле сагынмай-дыр мен, утканым аргажок. Ынчангы парлалганың чедимчелиг, чедимче чок талаларын, чылдагаан байдалын база үе-чадазын тодарадыры бөгүн берге. Ындыг үениң мурнунда парлаттыыш турган корреспондентиялар, материалдарны чүгле факт-барымдааларга үндезилеп, үндүрүп турган эвес, а харын-даа хынаттыг дөстөргө даяныры чугула турду. Ол шагда бижээн чүүлүнде адын киирген төлөптиг маадырының кандыг-даа байдалда буруу чок болуру ынчангы эрге-хоойлу камгалакчызынга ышкаш, журналист кижиге эң-не ыдыктыг хүлээлге турган.

Амгы үеде бадыткаттынмаан дамчыыр чугаалар, даап бодаашкыннар, буруу хүлээндирер ужурлуг, хоойлуга удурланыш-как-даа материалдар массалыг информация чепсектериниң бүгү хевирлериниң шөлүңде хостуг, шөлзөн "агаарлап" чоруур апарды. Аңаа удурланып, Тывада ажык-чарлыг чоруктуң, эрге-чагырганың бүгү адырларының тус-тузунда ажыл-чорудулгазының ниити байдалын бодумнун көрүжүм-биле таныштырар сорулгалыг бо чүүлү бижидим. Үстүнде адаттыг бодалды өске номчукчулар, дыңнакчылар, көрүкчүлөр эскерип турар бе, ону билири берге. Ылаңгыя хоойлужудулга, суд болгаш парлалга эрге-чагыргалары угаан-бодалдын, сөстүң хостуун,

чоннуң эрге-ажыын, хосталгазын камгалаар талазы-биле кандыг угланышкыныг ажылдап турарының дугайында аас, бижимел-даа чүүлдер эвээш дыңналыр боор-дур.

Материалдарымың баштайгы одуругларынга республиканың дөрткү эрге-чагыргазы джиривис — парлалгага хамаарыштыр бодумнун херек өйгөн бодалдарым, саналдарымың кезик-чамдызын номчукчуга таныштырайн.

Тывада Чазактың күрүнениң долу хандырылганында 6 солун бар-дыр, олар доктаамал үнүп турар. Хурал-суглаа болганын суг болза 6 солун дөгерези кээп үн салчып, "алгыржып" медээлээр ышкажыгай. Меңээ, номчукчуга, ол солун бе? Чок! Акша-

көпекти боттары тып ажылдаар ужурлуг эвес чүве бе? "Комсомольская правда", "Аргументы и факты" деп солуннары күрүнө азыравайн турар болгай. Оларга номчукчулардан чагаалар бир хүнде безин муң-муну-биле кээрдир. Тиражтары миллионнар-биле санажыр. Ол-дур ол, кижилерниң сонургалын, бүзүрелин редакциялар ынчаар чаалап ап турар. Тиражтары эвээш, ажылының угланышкыны чангыс аай азы чергелештир ажылдап турар солуннары каттыштырарының айтырыын оларның тургузукчулары өөренип көөр ужурлуг. Езулуг-ла профессионал журналистерни редактор албан-дужаалыңче болгаш ажылдакчыларны конкурс езуугаар хүлээп алырын саналдаар мен.

Чамдык массалыг информация чепсектериниң ажыл-чорудулгазын көргөш, дыңнааш, карактар чалданыр чыгыы апар-дыр. Дамчыдылгаларның, бижээн чүүлдерниң шынар чок, солун эвес, чамдыктарының хопмеге, нүгүл-биле шыптыг апарганынга ам шуут шыдажыр аргам чок болу бээрге, оларга хамаарыштыр бодалдарымың чон-биле улежир-дир деп шийтпирледим. Ооң соонда чүвени канчап билер боор, солунсеткүүлдерниң арыннарынга, телерадио-дамчыдылгаларның программаларынга номчуштуг, сонурганчыг, кижиге дыңнап,

номчуп көрбээн чаа-чаа чүүлдер көстүп кээр чадапчок дээн бодалым-дыр ийин.

Ш.Д.Ооржакка удурткан Тываның Чазак ТР-ниң чонунун амьдыралын эки талаже эскерттир, ады-түрөңги чорукту ажып эртер, тиилээр дээш чорудуп турар хемчеглериниң дугайында допчу медээлерни орус, тыва дылдарда хүннүң чыгыы үнүп турар солуннар арыннарында, телеэкранга доктаамал чырыдып, дыңнадып турда-ла, республика девискээринде бактаап турар чамдык массалыг информация чепсектериниң болгаш "опозиция" — хууда "сарыг" солуннарының ажылдакчылары (корреспондентилери, оларның аразында тус черде телерадиокомпанияның журналистери безин бар) Тыва Республиканың Чазактың удуртулгазының адресинче угландырган, чөптүг эвес черге буруу онааган, чөңгээлиг, херек кырында бадыткаттынмаан факт-барымдаалар бүргээн, амьдыралдың шынынга дүүшпес чүүлдерни, меге медээлерни республиканың 300 муң хире чурттакчыларының аразынче тарадып, оон эрткеш, Тываның Чазактың Даргазының адын баксырадыр, бактаар дорт сорулгалыг бооп турарынга эмин эрттир таарзынмай чоруурумну бо бижээн материалдарымга чугулап айтып каайн. Мээң мурнумда салдыңган кол бода-

лым азы корреспонденциямың ниити утказы — ишти ирик, ийи арынныг, кортук, бүдүү хоп-меге, нүгүл тарадыр кижилерге удур сагыш-сеткилдин хомудалы болгаш шынар чок мөзү-бүдүштер: саттыныкчы чорук, кара сагыш, каржы-жагаай пасквилдер чогаадыкчыларыга болгаш шыңчы эвес чорукка удур демисел. Темазы: массалыг информация чепсектериниң ажыл-чорудулгазының бистиң республикада ниити байдалы. Ону бодумнун көрүжүм-биле эрткен чылдан эгелеп кылган хайгааралдарымга үндезилеп, херек кы-

Херек өйгөн

рында амьдыралга болган факт-барымдааларга даянып, болуушкуннарың кезик-чамдызының анализин силерге таныштырайн, хүндүлүг номчукчу. 2004 чылда, чазын, чаа болган таварылгадан үзүндүнү көрээлинер.

Бо медээни өжөгүрзэн, албан-биле бир сорулгалыг дамчыткан хевирлиг. Чижээ, Кызыл кожууннун Каа-Хем суурга бо чылдың март айда эрткен Тыва Республиканың Чазактың 2003 чылда кылып чоруткан ажылының Отчедун таныштырган хуралдан медээни "Тыва" телеканалга тележурналистин дамчытканын көрээлинер. Ол чыышты бодум көрдүм. Бүгү

АМЫДЫРАЛДЫҢ ҮНДЕЗИНИ

лыг суурларын электрижидер сорулга-биле, 1966 чылда Тываның электри четкилерин үндезилеп тургускан. Ол "Красноярскэнерго" электри эргелелиниң составына кирип, электри четкилериниң ажылгалынын болгаш капитал тудуунун талазы-биле чыгыкчу күлээлгени бодунга алган.

1960 чылдарның ортан үезинден эгелээш, республиканың улуттук бүүрүлгелери кончук дүргөн хөгжүлдени алган. Ак-Довурак хоорай тургустунуп, "Тыва даг-дүгү" комбинаты ажылгалга кирип, Хову-Аксы суур, "Тыва кобальт" комбинатының тудуу-биле чергелештир электри энергиязының чарыгдалы улгаткан. Оон-биле чергелештир чаа тургустунган бүдүрүлгелер, эмнелгелер, школар, чуртталга бажынарна чыгык, чырык бирги чергениң айтыры кылдыр тургустунуп келген. Бо бүгү байдалды өөренип көргөш, Назаровск ГЭС-тен Абаза таварыштыр Ак-Довуракке 220 квт. күштүг бедик вольтулу электри энергиязын кирирениң айтыры тургустунуп келген. Ол чурттуң перспективалыг планында Тываны Сибирьниң чаңгыс

энергия системасына кожары көрдүнгөн турган. 1970 чылда "Красноярскэлектросеть" трестин 72 дугаарлыг механизаттатынган колонназының монтажниктериниң эрес-дидим күш-ажылынын түннелинде барыын Саянның кадыр-берт арт-сынын ажыр 220 квт. күштүг бедик вольтулу электри энергиязын Ак-Довурак хоорайже кирип келген.

Ак-Довурактың подстанциязының трансформаторунуң ниити деңзизи 70 тонна. Ону Абазадан Ак-Довуракка чедирип алыры нарын айтырылганын бирээзи турган. Көвүрүглери баш удур быжыглап, хей санныг тускай эртемниглерни чалап, сүмележи, Абазадан Ак-Довуракка чедир 130 км орукту 4 хонук иштинде эртип келген. Чүгле ону экжелгениниң чарыгдалы трансформаторнуң ниити өртээниң 60 хуузу чедип турганын чугаалаарга четчир.

1972 чылда Абаза — Ак-Довурак — Кызыл аразына Чадаанада подстанцияга 32 муң квт., Арыг-Үзүүнге — 3600 квт., Элегеске — 2500 квт., Хову-Аксыга 6300 квт. электри дамчыдылганының комплекстиг шугумун тургус-

каны-биле Тывага электри энергиязының чидиг айтыры үзе шиитпирлеттинген болгаш дизельдиг электри станцияларының хей кезии хагдынган.

1976-1980 чылдарда Шушенск — Кызыл аразына 220 квт. бедик вольтулу электри шугумун тудуп доосканы-биле Тываның энергия ажыл-агыйын Сибирьниң чаңгыс энергия системасы-биле кожарынын ийги ээлчээ ынчаар шиитпирлеттинген. Тывага Сибирьниң күштүг энергиязын кирип келгени-биле республиканың шупту ажыл-агыйлары, хову, малчыннар турлаглары чедип электри энергиязын кирирениң айтыры чедимчелиг шиитпирлеттинген. Бергедээшкиннер турбайн канчаар, чамдык черлерге бедик вольтулу электри шугумнарының чагыларын, Эйлиг-Хемге подстанциянын трансформаторун вертолет-биле салыр ужурга таваржып турган. Сөөлүнде Самагалдай, О.Шынаа аразына 35 квт. бедик вольтулу электри энергиязын кирирген. Эң сөөлүнде Ак-Довурак — Кара-Хөл аразына 35 квт. бедик вольтулу электри энергиязын 1998 чылда кириргени, экономиктиг кризистин берге чылдарында энергетиктерниң чедишкени күш-ажылы деп үнелээр мен. Чедери берге, эң ырак Мөңгүн-Тайга, Тожу, Тере-Хөл кожуунардан аңгыда, бүдүн Тыва Сибирьниң чаңгыс аай энергия системасында коштунган.

Тыва Республиканың социал-экономиктиг хөгжүлдесинге энергетиктерниң кирирген үлүг-хуузу сес-биле дамчыдары берге, бөгүн республиканың булуң бүрүзүндө оң ажыын көрбейн турар чер чок. Электри энергиязы чок болза, амьдырал туруп алыр апарган, эртем-техниканың ол хире депшилгезинде чедип келген бис. Республиканың хоо-

Кызыл хоорайның төп подстанциязы.

рай, суурларын электрижидеринге төлөптиг үлүүн кирирген хоочуннары бо юбилейлиг чылда адын сактыр ужурлуг бис. Оларга хей чылдарда Кызылдың төп электри станциязының директору чораан Н.И. Иванов, инженерлер А.М. Кан, А.Г. Хабаров, Тываның электри четкизиниң директору чораан Ю.И. Сурков, инженерлер А.Е. Измайлов, М.Д. Смирнов болгаш өскөлери-даа чоргаарал-биле адап болур.

Рынок экономиказының үезинде энергетика бүдүрүлгелериниң ат-сывы өскөрүлүп, чамдыктары каттыжып, демнежи келгениниң түннелинде республиканы чыгык, чырык-биле хандырып турар "Тываэнерго" ажык акционер ниитилел кылдыр тургустунган. Оон чингине директорунда хоочун энергетик Анатолий Иванович Верзакос ажылдап турар. Экономиктиг кризистин берге чылдарындан бээр чыгылып келген чыгык, чырык энергиясында өре-

лер бүдүрүлгени берге байдалга чедирип-даа келген болза, Тываның энергетиктери республиканың чурттакчы чонун чыгык, чырык-биле үзүктел чок хандырып, бар турган курлавырларын чедимчелиг ажылдап келген. ТАР үезинден бээр ажылдап

Кызыл хоорайга 1925 чылда тургускан бир дугаар электри станциязының бажыны.

келген интернационалчы бүдүрүлгө, рынок экономиказының шылгалдазын шыдажып эртип, чурттакчыларын чыгык, чырык-биле хандырынын чаа арга-хевирлерин дилеп тып, чоннуң негелдесинге дүүштүр ажылдап бар чыдары өөрүнчүг.

Сергей ХЕРТЕК.

ТАР үезинде Кызыл хоорайга экжелген баштайгы электри станциязы.

— ЧОНЧЕ

Тываның чонунга тараткан чарның утказын төрөөн дылы-высче кысказы-биле чоокшуладыр очулдуарга мындыг: — Тыва Республиканың Чазааның 2003 чылда кылып чоруткан ажылының Отчедун дыңнааш, Каа-Хем суурнуң чурттакчы чону Чазактың ажылына "багай" демдек салган — деп, көжээки теле-дамчыдылгала ол дикторнуң чугаалаанын ийи кулаам-биле дыңнап, карактары-биле көрдүм ийин. Ол-ла эштиң база бир өске тайылбыр бергенин номчукчуга сонургадып көрейин. — Шалың, пособиелер болгаш

бодалдар

пенсия акшалары доктаамал үнүп турарын кижилер бүрүзү билер. (Ону чугаалаан ажы чүл дээр хевирлиг — Авт). Хуралга албан-биле чалаттырып келген кижилер Чазак отчедун күлээп алыр дээш холдары, буттары-биле бадылаар, а чамдыктары кижилерге эрбениг, хоранныг сөс сөглээр (шпиляка, кадаглар кадаар) — деп, ол медээ кылды.

Оон база бир чугаазы: — Чазак Отчедун чонга берген соонда сайттар боттарынын ажылдакчыларын сывыртап-ла эгелээр, оон соонда дораан оларның ажылы суларап, кошкап каар. Отчеттуң сөзүглелин парлаан солуннар редакцияларда

төктүп-чайлып чыдар — деп үстүндө адааным журналист тайылбыр чорутту ийин. Бо дээрге "Неделаның түннелдери" деп "Тыва" КТРК-ның орус дыл кырында улуг-хүн дамчыдылгаларындан дыңналган медээ ышкаш чүве. (Орта сагынмайдыр мен — Авт). Сөөлүндө бир ол чарны "салым-чолун" дыңнаарымга, "Тыва медээлерге" тайылбыр чоруткан корреспондентиниң бодунуң ол-ла сагъжы-биле түннел үндүргөн, шынар чок, ажылы хоп-меге чүве болган дээр. МИЧ-ге профессионалдар, шынчы, чайгылчак эвес кижилер ажылдаары чугула болгу дег-дир.

— Чүге мынчаар ажылдап турар силер? — дээн чижектиг айтырылганы улустуң арыннарына салып, интервьюдан алгаш, бодунуң сеткил-хөөнүн оожургадып алырын чамдык журналистерге сүмелээин. Чазактың чанынга ийи арынналып, ону долгандыр маңап, чөңгээлген херээ бар бе?..

Тыва радиотелевидениениң удуртулгасы чамдык корреспондентилерге арга-сүмеден кадып, азы билиг-мергежилик бедилип көр деп сүмелезе чугула. Эфирже үндүрер чүүлдерни телевидениениң директорунуң, ниитилел-политиктиг килдистин редакторунуң чөпшээрелин эзугаар чорудар деп бодаар ийик мен. Бот дугайты чугаалаарга, радиотелевидениениң ажылдакчыла-

рынга хамаарыштыр хомудал, айтырылганы бар. Мөзү-бүдүжүм аайы-биле аажок сонургак, амьдыралдан чыдып каар хөңнүм чок, чүвениң шынын билип алыксаар чаңгыс болгаш, дорт эфирге кандыг-даа удуртукчулар-биле ужуражылга болу бээрге, сонургаан айтырылгаларымны салып, харыларны дыка хөйүн алгылаан мен. Номчукчуларның, көрүкчүлөргө кезик-чамдыгызы мени утпаан-даа чадапчок боор.

1999 чылдың декабрь 15-те РФ-тиң Федералдыг Хуралының Күрдумазына соңгулдалар бүдүүзүндө депутатка кандидат Локтионов генерал-биле "Тыва" телеканалга "Төгөрик стол" дорт эфирге эртер деп чарлаан турду. Сонургаан айтырылгаларымны бижээш, ынчан теле-башкарыкчылар турган М.Амыр биле А.Филатенко оларга албан-биле көргүскөш, бирээзиниң холунга тутсуп бердим. Кончук-даа кижилерге өштүг, хоралыг улус тургулаар чорду. Ынчан, ол дамчыдылгала, мээң айтырылгаларымны үстүндө адааным телекорреспондентилер өжөгөргөн кирибейн барганын ам-даа утпаан мен. Сөөлүгү радиозфирге дорт дамчыдылга бооп турда, 5-40-54 дугаарлыг телефон дамчыштыр ТР-ниң культура сайыды турган Э.Данзындан: — Тыва скрипачылар профессионал белектер турар бе? — деп айтырыг салдым. Харааданчыг чүве чүл дизе, менде радио чок болгаш, хары дыңналбайн барган. Ол ажырбас,

кажан-бир меңээ демей-ле билдине бээр.

База бир таварылганы оуп эртер аргам чогул. 2004 чылдың март 4-те үнгөн №9 "Эфир" теле-программалар солунунга парлаан "Как экс-спикер спикера" "обул" деп чүүлден үзүндүнү көрээлинер. Тываның Чазак Даргазының бирги оралакчызынче дорт "халдаары" дээрге ТР-ниң дээди удуртулгасынче массалыг информация чөпсөөн дамчыштыр бүдүү халдаашкын-дыр деп мен ынчаар билип алдым.

— Чазакта дүжүметтер садыглажып билер улус. Ынчангаш харын 2004 чылдың республика бюджетин ТР-ниң Улуг Хуралының мурнунга камгалаар комиссияны чедимчелиг комиссант, амгы үеде Тыва Республиканың садыг сайыды, оон кадында Тыва парламентини моон мурнунда удуртуп турган Шолбан Кара-оол баштаан... — деп одуруглар-биле эгелээп болду.

Тыва телевидениениң корреспондентилеринге сүме кадар бодалдыг мен. Шолбан Валерьевич Кара-оол дээрге ТР-ниң Чазааның Даргазының бирги оралакчызы, удуртукчу кижилерге бижээш, Бөдүүн оралакчы дарга эвес аан. Телерадио-дамчыдылгалар үезинде оон киржикчилериниң ат-сывын, фамилиязын, адазының адын, эдилеп турар албан-дужаалын шын, тода, билдингир, чедингир кылдыр айтып көргүзери кончук чугула дээрим ол. Үстүндө чугааладым. Кандыг-бир улуг

дужаалдыг удуртукчудан коргуп, оларның фамилиязын долгандыр, чанынга чаштынып маңап турбайн, сонургаан айтырылгаларына хамаарыштыр олар-биле интервьюдан чорудуп, чүвениң ужур-чөвүн актык-биле билип алгаш, номчукчуларга, көрүкчүлөргө шын медээлер бээрин сүмелээр ийик мен.

"Бөрүден коргар кижилер — арга кирбес" дээр ышкажыгай. Солун-сеткүүлдерге кандыг-бир бичии шүгүмчүлөлдиг материалдар бижипкеш, муңгаранчыг коргуп сирилээр, адын-сывын өскөртүр, ол-бо "псевдонимнер" чогаадып, өске-башка фамилиялар артында чаштынып, "Шын", "Тувинская правда" солуннарда материалдарын үндүрүп турар автор эштерни арны-бажынарны биске, номчукчуларга, ажыдып көргүзүп көрүр деп диледим.

Журналист кижилер бодунуң билиг-мергежилин үргүлчү бедилип чорутуу, сагынгыр-тывынгыр, аас-сөстүг, бурунгаар көрүштүг, мерген угаанныг, бьжык туруштуг болур болза, оон бижээп чүүлдери кижилерниң сагыш-сеткилин дүүредип, хөл-зедиптер күштүг апар. Ынчан чедишкенинниң бедижээштеринге үнүп, номчукчуларывыстың бүзүрелин чаалап алыр бис.

Парлалга — дөрткү болгаш күүсекчи эрге-чагыргаларын ажыл-чорудулгазынга, эвээш-биче-даа бол, үнелелди берип, бодунуң таламдан анализти чоруттум.

Танов ЧИГДЕН.

Тываның бойдузу кайгамчык чараш. Шынап-ла, аңаа кым ынакшывас боор. Ак-көк дээр, хемнер, хөлдөр, ногаан чайт эзимнер дээш кайнаар-даа көөрге, өң-не, өң.

Төрөөн чуртунуң ындыг байлаан эскерип, аңаа ынакшып, ооң арыг-чаагайы дээш демисе-жип, ажылдап чоруурлар бистин аравыста эвээш эвес. Ындыгларның бирээзи — Хөр-Тайга ортумаа школазында биология, химия башкылап турар Марина Коошпалыговна Ооржак бооп турар. Ол чүгле биология, химия кичээлдери эрттирери-биле кызыгаарлаттынмайн, школада экология бөлгүмүн удуртуп, өөреникчилерни төрөөн бойдузунуң чараш-каазын чүрээниң

хөлдөрде сугларын, хөзүнүн, хөй янзы үнүштерин доктаамал хайгаарап, хөй демдеглелдерни чорудуп, кижиниң кадынынга, арыг бойдустуң кайы хире онзагай салдарлыын шинчилеп турар. Ынчангаш 1999 чылдан

шаңналдары Россияның Бүгү-делегейниң черлик бойдус фондунунуң Хүндүлел бижии дээш, ниитизи-биле 11. ТР-ниң Өөредилге яамызының, Сүт-Хөлдүң кожуун чагыргазының Хүндүлел бижиктери, тилекчи-ниң ленталары кадагалаттынып чыдар.

Марина Коошпалыговна бо хүннерде Хөр-Тайга школазында 11-ги классты удуртуп, экология талазы-биле ынак ажылын улам

БОЙДУС АРЫГ БОЛЗУН ДЭЭШ

калбартыр, сайзырадыр, аңаа амаа хөй өөреникчилерни хаара тударын планнап чоруур. Ол чүгле тергийн эки башкы эвес, өг-бүлезиниң сагыш човангыр ээзи, 4-кү классчы Уранза биле бичии Аюштуң ынак авазы. Бичии кыстарын база боду ышкаш бойдуска ынак кылдыр кижизидери чугаажок.

Бо чүүлдүң автору база Марина Коошпалыговнаның экологияга хамаарышкан ажылын аажок деткип, келир үеги салгалдарның кадыкшылы амгы экологтуг камгалалдан хөлчөк хамааржыр дээрзин медресеп, аңаа ук ажылынга улуг-улуг чедишкенин номчукчулар-биле кады чедирип тур.

Борис БОРБААНДЫ.

ЧУРУКТА: М.К.Ооржак ээлчеглиг тиелелгениң шаңналын четтирип тур.

Авторнуң чуруу.

ханызындан медресеп билер, аңаа ынак, ону камгалал кылдыр кижизидер дээш, амыр эвес чогаадыкчы езу-биле ажылдап чоруур.

Марина Коошпалыговна өөреникчилери-биле ажылдап, чурттап чорууру Хөр-Тайга суурнуң агаар-бойдузун, хемнер,

бээр Сүт-Хөл кожуунга болуп эрткилээн экология конференцияларынга барык чылдың-на бо хүннерге чедир бирги черни ап келген. Эки жылдың түннели ээзин каастаар деп чүве ол. Марина Коошпалыговнаның архивинде чыл бүрүде ап келген

“Контр” дирткен Суваң-Хелиң

Ооң улуг оглу Кара-Сал Сүге-Маадыр адазының дугайында: “Мен ынчан таптыг-ла 11 харлыг турумда, ачам Кара-Сал Суваң-Хелиң Чөнүкпен оглун 1942 чылдың 9 айның 18-те, ачам ынчан 54 харлыг турда, хенертен шагдаалар тудуп аппарган чүве” деп сактып чугаалаар кижии болду. Ынчан олар Чадаананың амгы газ ажыл-агыйы турар черге күзеглеп чытканнар. Суваң-Хелиң Кара-Салды ийи сараат сизген өрттеткен деп нүгүлдээш, политиктиг шаажылалга таварыштырганы ол. Суваң-Хелиң боду эскениң сизиниң өрттедир-даа хире эвес, Устүү-Хүрээниң шыырак эртем-билиглиг ламаларының бирээзи чораан. Нүгүлдээшкениң кээргел чок бээрээлээшкениң коргунчуг кара аспаа ону сегирип алгаш, салбайн барган.

Ооң өг-бүлезиниң кокшул-хөреңгизин ынчан хавырып аппарган, ол өңчүнүң өртекуэниң ТАР үезиниң акшазы-биле санаарга, 680 акша үнелиг турган дээрзин С.Х.Ч.Кара-Салды агартканының дугайында судтун үндүргөн шийтиринде бижээш. Суваң-Хелиңниң кадайы Чанчып Чымба кызы — ынак эжи чок, а оларның сес ажы-төлү — чартык өскүс артканнар.

“Контр” дирткен Суваң-Хелиңниң улуг оглу Сүге-Маадыр Чадаананың чанында Хайыракан суурда хүндүлүг дыштаныгында олар, ол ам 72 харлыг. Ооң кады төрөөн оол дунмазы Дамба Кара-Сал үр чылдарда иштиги херектер органнарынга ак сеткилдиг ажылдап чораан, ам 68 харлыг, амгы үеде Кызыл хоорайда. Чаңгыс кыс дунмазы Дондук Алдын-Кыс — Чадаана хоорай чагыргазының хоочуннар чөвүлелиниң даргазы, ол хөй-ниити ажылын ак сеткилдиг күүседип турар.

Суваң-Хелиңниң оглу Кара-Сал Сүге-Маадырның ажы-төлүнүң дугайында демдегледип каар бодадым. Улуг оглу Сонгукчу Кара-Сал хлеб бьжырып турар, оон бичизии Маска Кара-Сал — хлеб бьжырыр бүдүрүлгениң даргазы,

Тоөгүнүң балалчак арыглары

хеймери Сергей Кара-Сал “Белдир” биче бүдүрүлгениң далган тыртар дээрбизинде ажылдап турар.

Сүге-Маадыр адазы репрессияга таварышкаш чоруу барганда, авазының ачазы Чымба кырган-ачазының аалынга хөй, чылгы кадарып, тараа тарып, күш-ажылга дадыккан.

Шаг-үе ол-ла хевээр турар эвес, шынныг херек черле тиилээр, хилинчек чок черге нүгүлдээшкениге таварышкаш, “контр” дирткен Суваң-Хелиңниң херээн суд буруу чок деп көргөш, ону агарткан. Ол дугайында документилер Сүге-Маадырда, Алдын-Кыста бар.

Оолак КАРА-САЛ / Чөөн-Хемчик.

Нүгүлдеткен “Кара-Байларның” бирээзи

Аңгы дайзыны атка киргеш, контрлаан ачам Куулар Шаңгыш Хемчиковичиниң дугайында сактылышкыны оон бо чылын 95 харлаанын таварыштыр бижип олур мен.

Куулар Шаңгыш 1909 чылда Өвүр кожуунуң Саглы сумузунга авазы Куулар Севилбааның дың кара чаңгыс оглу бооп төрүттүнген. Ачам Саглы сумузунун секретарынага ажылдап тура, хууда элээн каш малды азырап өстүрүп чораан. Адааргак, мал өстүрүп билбес чалгаа кижилер ачам биле Куулар Хемчик ийи адашкыны моолдар-биле садыг кылып турар феодалдар деп нүгүлдээш, 1938 чылда контр херекче кириген. Оларның хосталгазын 6-8 чылдарга шийткен. Ачам 6 чылын эрттиргеш, чанып келгеш, 1944 чылда коржаа инээ кадарып турда, июнь айда улуг шуурган болгаш, инектер үедеп өлгүлээн. Мурнунда контрлап чораан боорга, ачамны хөй инекти өжөгөргөн өлүрген деп нүгүлдээш, 1948 чылда база катап тудуп хоругдааш, 28 чылга хосталгазын казып шийткен. Ол 1952 чылда Красноярск крайнын “Озерный” деп херектеннер лагеринге өлгөн. Аарыгта таварышпаан турган болза, 1953 чылда контрларны агарткан соонда чанып кээр турган.

Ачамны баштайгы хоругдалының алды чылын кара-бачыңга чурттап тура, чазаныры, даараныры, дарганнаары хөлчөк турган кижии дээр. Хосталып келгеш, ооң кылган ажылдарын Саглы чону магадаар, мактаар турган. Ол тыва хептерни, ылаңгыя тоннаарны бьжып даарап талазы-биле шыырак чораан.

Орус, тыва хеп аймаан боду авамдан артык кылдыр бьжып даарап алыр кижии чүве. Хадың карты тостан өшкү саарынга эптиг хууңчугашты база кылыр. Шээр мал алгызындан бышактарны дүгүндөн аңгылай кыргааш, хырбаны база бүдүрүп алыр. Айттың эзер, чүген-чулардан эгелээш, бүрүн дериг-херекселени боду кылып аар. Эр кижилерниң берттерин бараан ховар үеде халас чыгыы өртекке садар турган.

Ачамның уруглары — 1 оол, 7 кыс. Контр кижиниң ажы-төлүн ол ынчан өөредир эвес — акым биле кыс дунмамын школаже кирибээм. Кырган-ававыс биле ававыс бистерни түрөтпейн, азырап өстүрүп, эртем-билигге чедирип кагдылар. Мен, ийи бичии дунмаларым-биле ортумаа тускай, дээди эртемни чедирип алдым. Бухгалтер, летчик-даа болгуладымыс. Школага өөрөнмээм акым, дунмаам “Кызыл тук” көдээ ажыл-агыйының мурнакчылары, орден-медальдарлыг хүндүлүг кижилер болуп чурттап чорааш, “кызыл-дустадылар”.

Саглыга бир дугаар чуртталга бажынын база ачам тудуп кылган. Чүгле шеверленир эвес, мал өстүрүп азыраарына салым-чаяаның кижилерниң бирээзи, теvedен эгелээш, хөй, өшкү, сарлык болгаш инек, чылгы малды шуптузун бодунуң күжү-биле азырап чораан.

Ачамны 1964 чылда агарткан. Ол дугайында “Озерный шынаа-зында” деп шүлүүмде база бижээм мен.

Намажаан КУУЛАР, пенсионер.

70 ХУУЗУ — БАЖЫЦНАРГА

Чылдың-на хоорайга болуп турар өрттерниң 70 ажыг хуузу чуртталга бажыцнарынга болуп турар. Бо чылдың 6 айларында Кызыл хоорайга 138 өрт болуп, 1,822 муң рубльдиң когаралын чедирген болгаш үш кижии амы-тынындан чарылган. Эрткен чылдың бо үезинде 162 өрт болуп, 620 муң рубльдиң когаралын чедирген болгаш 7 кижии амы-тынындан чарылган турган. Эрттүң болуп турары 21,8 хууга кызырылган, чедирип турар когаралы өскен.

Өрттү болдурбас дизе, ону болдурбазының дүрүмнерин шыңгыы сагыыр журлуг. Кызыл хоорайның чуртталга бажыцнарынга болуп турган өрттерни сайгарып көөрге, хөй кезинде өртке удур дүрүмнерни сагываанындан, бажыцнарга болгаш чунар-бажыцнарга от одаар печкаларны шын эвес кылганындан, электри-биле чылыдар херекселдерни шын эвес тургусканындан болгаш ажыглаанындан

болуп турар.

Өрттүң болуп турарының эң-не неперенгей чылдагааны болза электри удазыннарынга улуг күштү болдуруп, үрелишкени болганындан болуп турар. Чижээлээрге, Кызыл хоорайның Каменистая кудумчунун 60 дугаарлыг бажыцныга электри удазыннарынга болган үрелишкени уржуундан бажыц өрттенгеш, үш кижии амы-тынындан чарылган. Суд-эмчи экспертизаның түннели-биле алырга, ийизи эзирик байдалдыг турган.

Өрт болу берген таварыгында өртке удур камгалал чериниң “01” телефонунче долгаар болгаш бажыц иштинден кижилерни база үнелиг чүүлдери дашкаар үндүрер хемчеглерни баш бурунгаар алыр. Өрт албанының ажылдакчылары келгичеге хол-биле өрттү өжүрериниң хемчээни ап болуп.

Омак МОНГУШ.

Өрт албанының ажылдакчызы.

Чаа ном

ӨГНУ КЫЛЫР АРГАЛАРЫ

Республиканың Ниити болгаш профессионал өөредилге яамызының национал школа хөгжүдөр төвү “Тыва өгнү кылырының технологиязы” деп чаа номну белеткээш, парлап үндүргөн.

Номнуң автору — Тыва Республиканың алдарлыг ажылдакчызы Ооржак Очур-оол. Оон бүгү амыдыралы көдээ ажыл-агый-биле холбашкан. Ол 1928 чылдың апрель 9-та Барыын-Хемчик кожуунуң Час-Адыр деп черге малчын араттың өг-бүлезинге төрүттүнген. Ооржак Чакшагарович суму чагыргазын, колхоз болгаш райпо баштаар черлерин даргалап, көдээ чонну хандырап улетпур комбинадын директорлап, Мөнгүн-Тайга кожуун чагыргазының даргазының оралакчызынга ажылдап чораан. Амгы үеде назы-хары дөгээ болгаш Кызыл хоорайда чурттап олурар. Ол мырынай бичизинден бээр шевер кижии болганда, өгнүң бүгү ыяш материалдарын холу-биле кылып чораан. Эң берге ажыл — өгнүң хараачазын кылыры деп, ол санап турар.

Тыва өгнү кылыр аргаларын аныктарга тайылбырлаар сорулгалыг номну дыл эртем-

нериниң кандидаты Болат-оол Будуптуң ниити редакторлааны-биле орус болгаш тыва дылдар кырынга белеткээш. Номда солун чуруктар база кирген. Чижээ, дүктү кидис кылдыр аът-биле сөөртүп турары. Номнуң чурук каасталгазын Александр Ойдуң кылган, орус болгаш тыва дылдар кырында материалдарын Чинчи Дажи-Норбу компьютерге парлаан, ук номну компьютерге бүрүн парлаарын Людмила Донгак күүсеткен.

Тыва өгнү кылыр аргаларының дугайында ындыг тодаргай бижээш ном моон мурнунда кажан-даа парлаттынмаан. Бо номну республиканың амгы аныктары болгаш келир үеде салгалдары улуг сонуграл-биле номчуурунга, ажылдарынга чигзинишкени чок. Ажык-биле чугаалаарга, өгнү кылырының аргалары, ылаңгыя кидисти бүдүрери уттундуруп бар чыдар болганда, бо номнуң ужу-дузанын бедии-биле үнелээри чүүлдүг боор. Тыва кидис өгнү кылырының аргаларын орус болгаш тыва дылдар кырынга бижип, чуруп көргүскен ном бар болганда, өг кылырының аргалары кажан-даа уттундурбас.

Алексей ДУГЕРЖАА.

Чагаалар аразындан

ӨӨРЕНИП КӨӨР АЙТЫРЫГЛАР

Бо чылын Тывавыстың 60 чыл оюн байырлап эрттирер бис. Эртип келген үевиште эки-даа чүүлдөр хөй, чедир кылдынмаан чүүлдеривис база эвээш эвес.

Өртөк-үне хүн бүрү өзүп турар нарын-берге бо үеде кижии бүрүзү хүнүнде бичии ажык-кончааны бодаар апарганы чажыт эвес болгай. Янзы-бүрү демир-дезивишти чамдык кижилер улустан чөгөнчиг, чиик өртек-биле садып алгаш, сонгаар чүдүрүп чорудуп турарына хараадап олар-дыр мен.

Алдан чыл иштинде орус күрүнең холунда чурттап чор бис. Ол эвээш эвес үе-дир. Үези келген Тыва черивиске фабрика, заводтарны тудары эң чугула деп санаар мен. Күскү үеде колхоз, совхозтар тараа ажаап алырда тараа кезер комбайн чедишпези-биле шуут бергедеп турар. Ийи-чаңгыс комбайннар үрелгеш туруп алыр, артык кезектер ол

тывылбас.

Ажык-кончаа сүрген кижилер, бичии кижилер безин хөөрлерде чымчак демир адырып, үптөп турар апарганы хомуданчыг. Ам чежеге дээр мынчаар чурттаар бис, эртем-билиглиг кижилеривис-даа бар-дыр. Чоннуң чурттаарына, ажылдаарына таарымчалыг байдалды тургузары чугула.

Чуртувустуң сайзыралына эң-не ажыктыг ажыл-чорудулганы кылырын үе негеп келбээ бе? Бүгү Тывавыстың хоорай, суурларын көрүп чоруурга, колдуунда чаңгыс-айланы берген ышкаш кестүр, ээн куруг бажыцнаар, кажан шагда кагдынган бузук-чөмдик тудулар тургулаар.

Ынчангаш удуртукчу кижии бүрүзү чоннуң амыдыралы дээш могаг чок ажылдаза эки

Сандю ТҮЛҮШ.

Сүт-Хөл кожуун.

ФОТОМЕГЭЭ

Сүт-Хөлгүн Үстүү-Ишкинген

ЧУРУКТА: Тыва Республиканың алдарлыг малчыны 76 харлыг Эзер-оол Ооржак Көжээ деп чайпагда мал-маганын тудуп овар. Ол ам-даа кашпагай, уруг-дарыынга арга-дуржулгазын берип, оларга дузагажып чоруур.

Седип Ондар 21 чыл хойжулар бригадири чораан. Назы-хары-биле пенсияже үнзе-даа, ол ам хууда малын Чамзылыг чайпаанда тудуп овар.

Чурукта: Оруктуг-Ой-Аксы чайпагдан малчын Ондар Хүлер-оол 20 чыл дургузунда өшкү кадарып келген. Амгы үеде база-па хууда малын тудуп овар.

Кооператив «Салгалдын» малчыны — Ондар Туран-оол — өшкү кадарчызы. 2000 чылда «Тыва Республиканың алдарлыг малчыны» деп хүндүлүг атты алган. Бо чылын Туран-оол 100 өшкүден 100 ананы камгалап алган.

Сүт-Хөл кожуунун Үстүү-Ишкинген малчынар дугайында фоторепортажты Василий Балчий-оол кылган.

Чайын кат-чимис, ногаа аймаан хөйну ажыглаары организмге ажыктыг дээр болгай бис. Шынап-ла, ындыг чөмнерни ажыглаары-виска, организм дыкка хөй ажыктыг биологтут идепкейлиг бүдүмелдер, минералдар-биле байлак апаар.

Ындыг-даа болза оларда чамдык нитраттар, пестицидтер, дустар, нитриттер, радионуклидтер дээн ышкаш организмге хоралыг бүдүмелдер база бар бооп болур. Ам нитраттар болгаш нитриттер деп бүдүмелдерниң хоразының дугайын чугаалажып көрээл.

Нитриттерниң хоралыг талазы мындыг бооп турар. Олар ханда гемоглобин дээр бүдүмел-биле кады метгемоглобин дээр бүдүмелди тывылдырып турарлар. Ол чаа тыптып келген метгемоглобин гемоглобинге көөрдө, кижиниң мага-бодунун азы-бүрү талаларынче кисло-

род дажыглай албас бүдүмел бооп турар. 1 миллиграмм нитрит организмге ажыктыг 2000 миллиграмм гемоглобиннерни ажык чок метгемоглобинче шилчидиптер бооп турар. Ындыг таварылгаларда кижиге тынары бергедей бээр. Ындыг байдалдан аарыглар тыптып болур. Нитриттер үр шыгжаттыг ногаа аймаанга, парникке өстүрген ногаан үнүштерге хөй чоруур. Нитраттар-биле байдал база ындыг. Ынчангаш номчукчулар базаардан ногаа, кат-чимис аймаа садып алырда, чаа, үр шыгжаттыгмааннарын шилип алыры эргежок чугула.

Шак ынчаар нитриттер, нитраттар-биле холбашкан хораннаышыкынар үезинде мага-боттан хөй дер үнер, кештир өңү ескерлир, баш дескинер, хоочурай берген таварылгада организмниң камгаланыр күжү сулараар, А, Е, С, В₁, В₆ деп витаминер үреллир, ыжык аарыглары тыптыр айыылдар тургустунар. Ынчангаш нитриттиг болгаш нитраттыг ногаа болгаш кат-чимис ажыглаарын шеглеңер! Эмин эрттир үр шыгжаттыг ногааалар чөмгө ажыглаванар.

Ногаа садып турар саарлыкчулар бараанының үезин айыткан сертификаттыг болур ужурулуг. Садып алыкчулар сертификаттарже онза кичээнгеи салыр ужурулуг.

Ольга РОСТОВЦЕВА,
ТР-ниң Санэпидхайгаарал төвүнде санитар эмчи.

СТУДЕНТ
«ДАҢЫНАЛАР»

Июль 31-ниң хүнүнде Улусчу чогаалдыг бажыңыга «Алма-Матер-2004» деп даңгыналар мөөрейин Культура яамызының аныктарның хостуг үезин, дыштанылгазын харылап турар төвү организастан эрттирген.

Конкурска Россияның аңгы-аңгы хоорайларында өөренип турар тыва студентилер чөүлелдериниң эрттиргени даңгыналар мөөрейлериниң тиилекчилери киришкен.

ААЛЧЫЛАР КЕЛИР

Август 9-15 хүннеринде Кызыл хоорайга эртер «Президентиниң Кубогу-2004» деп кел чыдар байырлалдарга тураскааттыг спортчу маргылдааларга киржири-биле Россияның булуңнарындан база Кыдат, Моолдан командалар келир.

Тывадан уругларның «Ирбис» спорт школазының теннис секциязы белеткел ажылын эгелей берген.

МАРАФОНГА
ИДЕПКЕЙЛИГ
КИРЖИҢЕР!

Август 10-да 12.00 шакта Улуг-Хем кожуунун Шагаан-Арыг хоорайга дуган-хүрээ тудуун эгелээринге ачы-буян марафону болур.

Анаа келиринче бүгү улуг-хемчилерни чалап тур.

Программада:

1. Улуг мөргүл болур. Анаа Тываның Камбы-лама эргелелиниң ажылдакчылары келир.
 2. Концерт. «Интернат» бөлүү келир. Игорь Тюлюш.
 3. Хүреш.
 4. Аът чарыжы.
- Улуг-Хем кожуунун Даа ламазы Вадим Кызыл-оолович Дагвалдай.

Дарман Дангарович
ОНДАР

Тыва Республиканың алдарлыг ажылдакчызы, күш-ажылдың хоочуну, Ленин орденниң эдилекчизи, Сүт-Хөл, Кызыл кожуунарның хүндүткелдиг хоочуну Дарман Дангарович Ондар 72 харлында чырык өртемчейден, ынак уруг-дарыындан, эргим дөргүл-төрелдеринден, эш-өөрүндөн хенертен чарлып чоруткан.

Оң бүгү амыдыралы Сүт-Хөл кожуунун Бора-Тайга школазы-биле холбашкан — 48 чыл дургузунда школа директорунун ажыл-агый талазы-биле оралкычы бооп ажылдап келген. Ажылынга харысалгалыг, ак сеткилдиг чоруу дээш чонунун хүндүткелин чаалап ап, хөй шаннал-макталдарга төлептиг болган. Ол хүндүлүг дыштанылгаже үнзе-даа, амыдыралга ынаа-биле Шамбалыг суурга бот-башкарылгалыг малчын ажы-төлүнүн сүмелекчизи, чөлөңгижки бооп, сөөлгү хүннеринге чедир шудургу ажылдап, чурттап келген.

Чымчак сеткилдиг, кижизиг аажы-чангыг, 8 уругун, 20 бичи уйнуктарның ынак ачазы, кырган-ачазы чораан.

Дарман Дангарович Ондарның чырыткылыг овор-хевирни бистиң чүректеривиске кезээде артар.

Сөөлгү орукче август 4-те, 11 шакта Шамбалыг суурда кыштаандан үдээрин төрелдеринге, чоок кижилеринге дыннатыгыс. Уругларындан.

КҮШ ЧОК ДЕП САНААР

Айланмаа Александровна Иргиттиң 2001 чылда Бай-Тайга кожуунун Тээли ортумак школазын доосканы сериязы А № 7300040 аттестадының читкенин барымдаалааш, ону күш чок деп санаар.

«ЭХНАТОН» БААЗА
ЧАЛАП ТУРБистиң баазавыста гараазында
чүүлдерни садып турар:

шоодай чигир 965 рубль, дээди, бирги сорттун далганы 410 рубль (шоодайны), оодурба — 98 рубль, чуурга — 15 рубль, консервалар — 12 рубльден өрү, карамель 34 рубльден өрү, шоколадтар — 55 рубльден өрү, печеньеелер — 23,50 рубльден өрү, үнүш үзү 23 рубльден өрү, макарон кылыглары — 13 рубльден өрү ертектиг, дус, шай, кофе, ижер суксуннар, балыктан продукциялар, «Морис» элбек.

Турар адресивис: Загорный, 19-а, Эхнатон» бааза, склад 3. Телефону 5-38-40.

ТУРГУЗУКЧУЗУ: Тыва Республиканың Чазаа.
Кол редактор Артур ХЕРТЕК.

РЕДАКЦИЈАНЫҢ ТЕЛЕФОНАРЫ: Кол редактор — 1-01-35, кол редакторнун оралакчылары — 1-19-87, 1-40-77, тел/факс (394-22) 1-17-94, бухгалтерия — 1-17-91. КИЛДИСТЕР: нитилел-политистиг килдис — 1-18-10, культура, өөредилге — 1-03-88, чагаа — 1-03-87, көдээ ажыл-агый, улуттук килдистер — 1-17-09. Солун келбейн барганда, 3-14-94 телефонче долгаар. Неделяда үш катап үнер. Хемчээли парлаан 3 ама. Тираж 9156. Чагыг 98.

АГАР САНЫВЫС: № 40703810400000010000 В ОАО Банк «Тувакредит», Кызыл ИНН—1701008465; корр сч 30101810600000000729 БИК 049304729. Россия Федерациязының Парлалга, телерадио-дамчыдылга болгаш массалыг коммуникациялар херектериниң талазы-биле яамызының Ортаакы Сибирде регионнар аразының девискээр эргелели «Шын» солунну 2004 чылдың май 14-те эде бүрүткэн. Херечилелдин дугаары — ПИ № 16-0510. Индекс 10002, 10003. ТР-ниң Парлалга болгаш информация куркомитетиниң типографиязынга парлаан (Кызыл, Щетинкин-Кравченко, 1). Солунда парлаттыг материалдарның авторларының бодалдары редакцияны туружу-биле дүүшпейн барып болур. Айыттыг саннары болгаш өске-даа фактылары, дыннадыглары дээш авторлар боттары харыылаар.

e-mail: shyn@tuva.ru Индекс 667000.
Кызыл хоорай,
Красноармейская, 100.